

Varens en waterputten, een natuurlijke combinatie

Waterput met een haal in de buurt van Ruurlo

Tekst: Benno te Linde, Louis-Jan van den Berg
Foto's: Benno te Linde

Goed drinkwater is altijd een basisbehoefte van de mens geweest. Tot een eeuw geleden was de aanwezigheid van waterleiding niet vanzelfsprekend. Het graven van waterputten was dat lange tijd wel. De uitvoering van de putten blijkt cultuurgebonden te zijn en zelfs per regio te verschillen. In Gelderland is onderzoek gedaan naar de floristische waarde van de nog aanwezige putten. Zelfs in herstellende en nieuwe putten komen bijzondere varens voor.

Fascinerend aan sommige plantensoorten is dat ze op eigen kracht de voor hen meest geschikte plekjes weten te vinden. Rotsplanten hebben in het grootste deel van Nederland nauwelijks bestaansrecht: er zijn nu eenmaal geen rotswanden, ravijnen en spelonken. Huismuren, de muren van kastelen, kerken, bruggen en sluizen zijn het door mensenhand gecreëerde equivalent van rots. Hier zijn na wat zoeken best wel rotsplanten te vinden. Meestal zijn dit soorten uit de varenfamilie en mossen of korstmossen. De zaden van gewone zaad-

planten hebben vanzelfsprekend nauwelijks kans om op natuurlijke wijze vanuit het gebergte een muurtje in ons platte land te bereiken. Hun zaden worden soms wel door de wind verspreid, maar omdat ze veel zwaarder zijn dan de sporen van varens is hun bereik kleiner. Als er al rotsplanten opduiken op muren in Nederland dan zijn de zaden over het algemeen afkomstig van planten die in tuinen worden gekweekt. De sporenplanten hebben, in tegenstelling tot de vaatplanten, geen enkel probleem om een geïsoleerd muurtje te vinden

Steen hertstonghe heeft langhe smalle bladeren ontrent een spanne lanck/ die op die eene sijde effen ende glat sijn ende op dander verkeerde onderste sijde ter aerden waert met hayrachtighe streepkens ghelijck oft cleyne wormkens waren beset. Die wortel es swert hayrachtich tsamen in een ghedronghen. Dit cruyt en heeft oock gheen stelen noch bloemen noch saet. Plaetse

Steen hertstonghe wast gheerne in lomberachtighe plaetsen/ in vochtighe ende steenachtighe dalen/ aen sommige fonteynen/ bornputten ende oude vochtighe mueren.

[Uit het Cruydtboek van de Vlaamse plantkundige Rembert Dodoens uit 1554]

Tongvaren in de 16e eeuw: een houtsnede uit het Cruydtboek van Dodoens.

Tongvaren heeft lange smalle bladeren van ongeveer twee decimeter lang die aan de ene kant egaal glad zijn en aan de naar de aarde gerichte kant haarachtige strepen alsof er kleine wormpjes op zitten. De wortel is zwart, harig en gedrongen. De plant heeft geen stelen en ook geen bloemen of zaden.

Groeiplaats

Tongvaren groeit graag op schaduwrijke plekken, in vochtige stenige dalen/aan sommige fonteynen/ waterputten en oude vochtige muren.

[vertaling in modern Nederlands]

omdat ze gewoon door de wind worden verspreid. Varens duiken overal op waar de omstandigheden gunstig zijn.

Bij onderzoek naar de flora van de Gelderse waterputten is gebleken dat de omstandigheden in waterputten voor veel varens uitermate geschikt zijn.

In bijna een kwart van alle waterputten die niet door een deksel zijn

afgedekt groeit bijvoorbeeld de als vrij zeldzaam te boek staande tongvaren (*Asplenium scolopendrium*). Tongvaren komt in waterputten vaker voor dan gewone varensorten zoals wijfjesvaren (*Athyrium filix-femina*), mannetjesvaren (*Dryopteris filix-mas*) en smalle stekelvaren (*Dryopteris carthusiana*)! De oudste vondsten van Tongvaren in Nederland zijn vrijwel zeker allemaal

in waterputten gedaan: Zwolle 1662, Utrecht 1683 en Zutphen en Doesburg in 1781.

Andere zeldzame varensorten die in waterputten in Gelderland groeien zijn zwartsteel (*Asplenium adiantum-nigrum*), schubvaren (*Asplenium ceterach*), steenbreekvaren (*Asplenium trichomanes*), stijve naaldvaren (*Polystichum aculeatum*) en zachte naaldvaren (*Poly-*

Tongvaren en Wijfjesvaren in de waterput van een historische boerderij in Beuningen.

Hoefijzervaren (*Adiantum pedatum*), Tongvaren en Wijfjesvaren in een 12 jaar geleden herstelde eeuwenoude waterput in het centrum van de stad Doesburg.

Een oude bakstenen waterput ten noorden van Neede.

Een sterk vervallen waterput bij Angeren. Erin groeit een vlierstruik en Tongvaren.

stichum setiferum).

Er zijn zelfs een paar exotische varensoorten gevonden, soorten die in veel warmere streken thuishoren zoals de uit het Middellandse Zeegebied afkomstige lintvaren (*Pteris cretica*), de Oost-Aziatische smalle ijzervaren (*Cyrtomium falcatum*) en de uit Noord-Amerika afkomstige hoefijzervaren (*Adiantum pedatum*).

Wat is een waterput?

Voordat het waterleidingnet in Nederland bestond was men voor drinkwater meestal aangewezen op grondwater. Waterputten werden aangelegd op plekken waar schoon oppervlaktewater niet direct bij de hand was. In principe is een waterput een kuil die zo diep is dat het grondwater wordt bereikt.

Een typische waterput uit het Gelderse rivierengebied: een put met een vlakke kant en een houten stoep voor de emmer in Doornenburg.

Om te voorkomen dat het water door drinkend vee en de voeten van de gebruikers wordt vervuild is er een opstaande rand om de kuil gemaakt. De oudste waterputten die in Nederland bij opgravingen gevonden zijn waren gemaakt van uitgeholde boomstammen, planken of gevlochten wilgentakken. Later is overgegaan op het gebruik van baksteen of zandsteen.

De diepte van een waterput is afhankelijk van de diepte van het grondwater. In Gelderland zijn er putten van nog geen twee meter diep en er zijn putten die meer dan 60 meter diep zijn. Om het water uit de put te halen werd een emmer aan een stok in de put gestoken. In de diepere putten bood een haal met een boom uitkomst, in nog diepere putten werd een emmer aan een touw neergelaten.

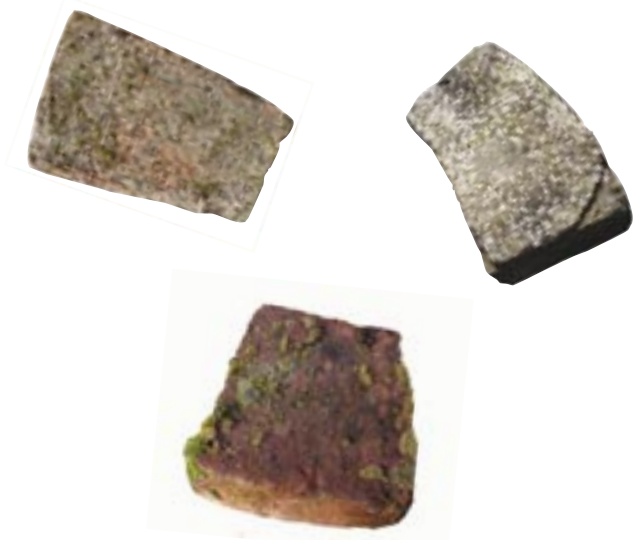
Van de vele duizenden waterputten die Gelderland ooit rijk was zijn er nog zeker 700 bovengronds aanwezig. Van de rest is de putring afgebroken, ze zijn gedempt of de ondergrondse delen zijn afgedekt door een plaat. Bovengronds is er dan meestal niets meer van de aanwezigheid van deze putten te zien. Bij graafwerk in tuinen bij oude ge-

bouwen komen de bovenste delen van putten soms weer aan het licht. Vaak wordt er dan besloten om de put weer te herstellen.

Regionale verschillen

Om de bovengrondse delen van een put in stijl te herstellen is meestal wel wat vooronderzoek nodig: de bovengrondse delen van putten zijn regionaal nogal verschillend. Echt oorspronkelijke waterputten zijn schaars. Om erachter te komen welk type putring passend is voor de regio kunnen oudheidkundige verenigingen behulpzaam zijn maar ook kan een oude ansichtkaart met een historisch gebouw en waterput uitkomst bieden.

In Gelderland blijkt in ieder geval dat de 'klassieke' waterput met een dakje en daaronder een katrol in de meeste gevallen een imitatieput is. De meeste Gelderse putten zijn gemaakt van bakstenen, in het noordoosten van de Achterhoek komen zandstenen waterputten voor. Deze putten zijn soms fraai versierd met een familiewapen of de initialen van de eigenaren en ook zijn ze af en toe gedateerd. De oudste zandstenen waterput staat in Gelselaar, de put is voorzien van het jaartal

Linksboven: steen voor een putring van één steen dikte. Overige: stenen voor een putring van halfsteens dikte.

Tongvaren in een herstelde waterput in Drempt.

1575. Het is waarschijnlijk dat heel wat bakstenen waterputten nog veel ouder zijn, zeker als ze in de buurt van een oud gebouw staan. Een waterput stond vroeger meestal vlak bij de voordeur, een meter of drie was gebruikelijk. Als de put ver van een huis staat dan is dat een indicatie dat het oorspronkelijke huis afgebroken is.

Putstenen

Voor putten werden speciale stenen gebakken, het is niet gemakkelijk om tegenwoordig aan echte putstenen te komen, meestal worden daarom bijgewerkte gewone bakstenen gebruikt. Dankzij de vorm van de echte putstenen was het niet altijd nodig om het ondergrondse

deel met cement te metselen, de stenen zijn vaak los gestapeld.

Een waterput in de tuin is een element dat veel mensen aanspreekt, het is fascinerend om de stand van het grondwater in de loop van de seizoenen te zien variëren. Bovendien gaat het putten van water voor plant en dier met behulp van een haal werkelijk razendsnel: in korte tijd kan zonder veel krachtsinspanning een enorme hoeveelheid water boven worden gehaald. Bij diepere putten waarbij de emmer met een katrol wordt bovengehaald ligt het tempo natuurlijk wel een stuk lager. Voor de veiligheid van kinderen en huisdieren zijn putten vaak afgedekt met een houten plaat. Om de planten in een waterput een kans te

geven is een metalen rooster te prefereren.

Er gaat niet veel tijd overheen voordat een put door varens ‘ontdekt’ wordt. In putten die pas enkele jaren eerder zijn hersteld of opengemaakt groeien vaak al jonge varens. Het bouw materiaal van de put is doorslaggevend. Gewone baksteen is voor veel varensoorten bijzonder geschikt. Bij los gestapelde stenen is het vestigingsklimaat weer een stuk vriendelijker dan in een put waarvan de stenen met harde cement zijn gemetseld. Het minst geschikt zijn de waterputten die uit gestapelde betonringen bestaan: de varens kunnen hier alleen groeien in de ruimte tussen de ringen. Toch groeien ook in betonnen waterputten tongvarens.

Benno te Linde en Louis-Jan van de Berg werken samen in de Stichting Berglinde. Deze heeft ten doel om een bijdrage te leveren aan het vergroten van de kennis van natuur en landschap in Gelderland en het Duitse grensgebied. De stichting tracht dit doel te verwezenlijken door middel van veldonderzoek, het verzamelen van informatie over natuur- en landschapswaarden ten behoeve van beheer en het geven van adviezen over inrichting en beheer van de natuur.

Zie www.berglinde.nl

Een waterput van Bentheimer zandsteen uit 1575 bij Gelselaar.